

ІНСТИТУТ
УКРАЇНОЗНАВСТВА
ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ

К Н Я Ж А

XV

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА

ДОБА

І С Т О Р І Я І К У Л Ь Т У Р А

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Віра ГУПАЛО

Олександр СИТНИК

Ігор СОЛЯР

Дюра ГАРДІЙ

Александр МУСІН

Марта ФОНТ

ЛЬВІВ 2021–2022

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021–2022. Вип. 15: На відзначення 80-річчя Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. 256 с.

Присвячений 80-річчю Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України випуск збірника пропонує дослідження поодиноких аспектів історії і культури від ранніх арабських свідчень про українські землі періоду початків княжої доби до завершального відрізка її історичної еволюції. Традиційно тематика немало зосереджена на матеріалах західноукраїнського регіону. Особливу увагу приділено проблемі джерел та їх наукового трактування – від ранніх арабських та західноєвропейських свідчень про терени України до актуальних проблем нинішнього етапу студій над західноукраїнською літописною спадщиною XIII ст., а водночас також – позаписемним джерелам, репрезентованим у випуску матеріалами археологічного походження.

Редакційна колегія:

Александрович В., доктор історичних наук
(відповідальний редактор)

Войтович Л., професор, доктор історичних наук
(заст. відповідального редактора)

Гупало В., доктор історичних наук

Ситник О., доктор історичних наук

Соляр І., професор, доктор історичних наук

Гардій Д., професор, доктор наук

Мусін А., професор, доктор історичних наук

Фонт М., професор, доктор габілітований

Опубліковано за сприяння Фонду Катедр Українознавства,
освітньої неприбуткової доброчинної інституції (США)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 16443-4915 Р від 19.02.2010

*На відзначення 80-річчя
Інституту українознавства
імені Івана Крип'якевича
НАН України*

КНЯЗЯ ЛЬВА ДОБА

Юрій ДИБА

**ГЕОГРАФІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОПИСУ КРАЇНИ РУСІВ
У ТРАКТАТІ “ГУДУД АЛ-’АЛАМ”**

9

Олександр ГОЛОВКО

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ
ЛАТИНОМОВНИХ ДЖЕРЕЛАХ IX-X СТОЛІТЬ**

25

Андрій БІЛЕЦЬКИЙ

**ЛІТОПИСНІ ПЕРЕКАЗИ ПРО НАРОДЖЕННЯ
КНЯЗЯ СВЯТОСЛАВА У КОНТЕКСТІ
ТАТИЩЕВСЬКИХ ВІДОМОСТЕЙ**

55

Юрій ГУДИМА

**НАВЕРШЯ МЕЧА З ОКОЛИЦЬ ОЛЕСЬКА НА
ЛЬВІВЩИНІ**

71

Петро ДОВГАНЬ

**ЗАМОК НА ВОЛЯНАХ У БУСЬКУ – КНЯЖИЙ
ОСІДОК XII СТОЛІТТЯ**

85

Григорій ОХРИМЕНКО, Світлана ЛОКАЙЧУК, Олександр БАБІНЧУК

**АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНІ
ЖИДИЧИНА В ОКОЛИЦЯХ ЛУЦЬКА**

95

Александр МУСИН

**ПОЧИТАНИЕ СВЯТЫХ ИОАКИМА И АННЫ НА
РУСИ И ИКОНОГРАФИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ
ПЕРЕМЫШЛЬСКОЙ ШКОЛЫ УКРАИНСКОЙ
СРЕДНЕВЕКОВОЙ ЖИВОПИСИ**

101

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

**ПЕРЕМИШЛЬСЬКІ ВЛАДИКИ В ЛІТОПИСАННІ ТА
ПОЗАЛІТОПИСНИХ СВІДЧЕННЯХ XIII СТОЛІТТЯ**

129

Леонтій ВОЙТОВИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО “КАЗІМЕЖОВСКУ ЛЕГЕНДУ”

147

З М І С Т

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

ЩЕ РАЗ ПРО КНИГУ РАДОСЛАВА ЛІВОХА
ТА "НОВИЙ ПОГЛЯД НА ПОЧАТОК ІСТОРІЇ
ЛІТОПИСНОГО ПЛІСНЕСЬКА"
173

Ігор ЛІХТЕЙ

НОВЕ УЗАГАЛЬНЮЮЧЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ ПЕРІОДУ
КНЯЖОЇ ДОБИ
Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті
Європи (X – перша половина XIII ст.).
Київ: Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2021, 600 с., 117 іл.
178

Володимир АЛЕКСАНДРОВИЧ

"ЗАДАМНЕНІ" ПРОБЛЕМИ НОВОГО
ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІТОПИСАННЯ ГАЛИЦЬКО-
ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ XIII СТОЛІТТЯ
Adrian Jusupović. Kronika halicko-wołyńska (Kronika
Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej.
Kraków; Warszawa, 2019. 204 s., il.
187

АНОТАЦІЇ

250

SUMMARY

250

Юрій ДИБА

ГЕОГРАФІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОПИСУ КРАЇНИ РУСІВ У ТРАКТАТІ "ТУДУД АЛ-'АЛАМ"

Свідчення арабських та перських авторів про землі, де мешкала русь у IX–X ст., та їхні географічні орієнтири створюють непросту для інтерпретації, суперечливу й запутану картину. Фіксуючи місце проживання різних народів, мусульманські історики й географи поєднували різночасову та різнохарактерну інформацію, використовуючи праці попередників, свідчення інформаторів разом з власними спостереженнями. Зазвичай таке поєднання сприймається за нашарування. Проте спроби розшарувати весь текст на фактографічні та хронологічні пласти й узгодити між собою фактологічні розходження наражаються на труднощі методологічного характеру. Перепоною історичної стратифікації таких творів є їхня центонна (клаптева) структура, коли інформація не нашаровується одна на одну, а "зшивається" у єдину тканину зі строкатих розрізаних фрагментів. Такі фрагменти можуть мати незалежне походження, відображати різні хронологічні етапи, коли народи міняли місця свого проживання та потрапляли в інші географічні реалії. Відтак, аналізуючи локальну інформацію окремих частин такого центону, можна очікувати на достовірніший науковий результат. Метод стратифікації доцільно використовувати для текстологічного аналізу різночитань такого фрагменту у різних авторів. Саме такий підхід свого часу був запропонований для аналізу варіантів повідомлень східних авторів про три групи русі (Куявію, Славію та Артанію), які мають спільне походження, вірогідно – праці перського вченого-енциклопедиста та географа ал-Балхі (бл. 850 р. – 30-ті роки X ст.)¹.

Серед аналізованих текстів з інформацією про три групи русі є уривок з анонімного географічного трактату X ст. "Книга про регіони світу зі сходу на захід" (*Kitāb ḥudūd al-‘ālam mina l-mašriq ‘ilā l-mağrib*), відомого під скороченою назвою "Ḥudūd al-‘Ālam" (Гудуд ал-'Алам). Цей трактат доступний за єдиним рукописом середини XIII ст., який придбав 1893 р. в Бухарі сходознавець Олександр Туманський. У написаному на фарсі тексті є вказівка, що робота над ним розпочалася у 372 р. х. (26 червня 982 – 14 червня 983) на замовлення васала Саманідів (819–1005), незначного володаря області Гузган, розташованої на території сучасного Північного Афганістану. Невідомий автор "Гудуд ал-'Алам" відкликається до певних 'книг попередників', хоча не дає жодних підказок, хоч якось придає для з'ясування, чікими саме творами він міг користуватися. Серед гаданих можливих попередників називають Ібн Хордадбеха, ал-Балхі, ал-Істахрі, Ібн Хаукаля, Джейхані, Ібн Русте та інших авторів².

¹ ДИБА Ю. Географія початкової русі за східними джерелами *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10: Святий Володимир Великий 1015–2015 / Відп. ред. В. Александрович. Львів, 2016.

С. 9–59.

² Новосельцев А. П. Худуд ал-Алам как источник о странах и народах Восточной Европы *История СССР*. Москва, 1986. № 5. С. 90–103.

На відміну від географів арабської класичної школи (X ст.), автор “Гудуд ал-‘Алам” не використовував систему кліматів, але, подібно до грецьких географів, розділяв території на три частини – Азію, Лівію та Європу³. Як зауважив Анатолій Новосельцев, свою розповідь про русів Анонім скомпонував з двох, знаних у інших авторів, звісток про “острів русів” та про три види русі. Проте опис самого “острова русів” він не ввів до свого тексту, хоча стисло переповів інші деталі⁴.

Частина оповіді аноніма про країну Русь та її міста вміщує географічні орієнтири Русі, називає її володаря хаканом, характеризує мешканців, згадує про їхні війни зі сусідами, описує одяг тощо. За основу пропонованого тексту прийнято український переклад Яреми Полотнюка, виконаний під керівництвом Леона Гузальяна⁵:

“Це країна, на схід від якої лежать гори печенігів, на півдні її – річка Рута (*Rūtā*); на захід від неї – саклаби (*Saqlāb*); на північ від неї – незаселені землі Півночі. Це велика країна, і люди там поганой вдачі (*badh tab*), непоступливі (*badh rag va nā-sāzanda*), зарозумілі (*shūkh-rūy*), норовливі (*sītīza-kār*) і забіякуваті (*harb-kun*). Вони воюють з усіма невірними (*kāfir*), що знаходяться навколо них, і виходять переможцями (*bihtar āyand*). (Свого) царя вони називають Рус-хакан (*Rūs-khāqān*). Це країна, природні блага якої безмежні. В одному їхньому племені (*gurūh*) (поширена) військова доблесть (*miruvvat*). Вони шанують лікарів (*tabībān rā buzurg dārand*). Десятину всієї здобичі та своїх прибутків (*ghanimat va bāzurgāni*) вони щорічно дають цареві (*sultān*). Серед них є плем'я слов'ян, які їм служать. Із ста ліктів (*gaz*) лляної тканини (*karbās*), більш чи менш, вони шиють шаровари, які носять (*andar pūshand*), перев'язавши вище коліна (*bar sar-i zānū gird karda dārand*). На головах вони носять хутряні шапки (*ba sar bar nihādha dārand*) з опущеними за спину хвостами (*dum az pas-i qafā furū hishta*). Мертвих вони кладуть в могилу зо всіма їхніми речами (*bā har chi bā khwīshstan dāradh*), одягом, і прикрасами (*pīrāya*). Вони (також) кладуть у могилу разом з мертвими їжу та напої (*ta'ām va sharāb*).

КУЯБА (*Kūyāba*, ? *Kūbāba*, &c.) – місто [земля ?] русів (*Rūs*), розташоване найближче до мусульман. Це благодатне місце і постійна резиденція царя. З нього вивозять різні хутра (*mūy*) і дорогі мечі.

СЛАБА (*S.lāba*) – благодатне місто, з якого, коли панує мир, вони йдуть торгувати (? *bābāzurgāni āyand*) в країну булгар.

УРТАБ (*Urtāb*) – місто, в якому вбивають чужинців, коли вони туди потрапляють. Звідгіля вивозять надзвичайно вартісні леза і мечі, які можна зігнути вдвоє (*ū ra du tāh tavān kardān*), але коли відпустити руку, вони повертаються у попереднє положення”.

Як було з'ясовано у вже згаданій публікації автора про географію початкової русі за східними джерелами, три центри/групи – Куяба–С.лаба–Уртаб (Куявія, Славія та Артанія) – знаходилися на міжнародну торговельному шляху – Булгар–Київ–Прага–Регенсбург⁶. Таке їхнє розташування співпадає

³ Новосельцев А. П. Худуд ал-Алам... С. 94.

⁴ Там же. С. 101–102.

⁵ Полотнюк Я. Е. Персомовний географічний трактат X століття про східних слов'ян з історії міжслов'янських зв'язків. Київ, 1983. С. 20–21. Цей текст звірявся з англійським перекладом Володимира Мінорського: *Hudud al-'Ālam 'The regions of the world': a persian geography 372 A.H. – 982 A.D / Translated and explained by V. Minorsky; with the preface by V. V. Bar-*

thold. Oxford; London, 1937. P. 159. До уваги також бралися російські переклади за: Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и руси VI–IX вв. *Древнерусское государство и его международное значение*. Москва, 1965. С. 399, 412; Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Т. 3: Восточные источники. Москва, 2009. С. 55–56.

⁶ Дибя Ю. Формування території “Руської землі” IX–X ст. у контексті функціонування

з видовженими обрисами території Руської землі, які на підставі літописних свідчень свого часу окреслив Арсеній Насонов⁷, а згодом уточнили Владімір Кучкін⁸ та Александр Назаренко⁹. Якщо території Куявії та Артанії накладаються на обриси смуги Руської землі, то терени Славії знаходяться уже поза її межами, на північний захід від Артанії. Варіанти назви цієї групи з коренем 'слав-' свідчать про її пов'язаність зі слов'янським угрупованням Волині, яке, разом із русами, брало участь у міжнародній трансконтинентальній торгівлі. Мусульманські автори вирізняли це угруповання поміж іншими слов'янами та трактували одним із видів русі. Центри трьох груп русі – Куябу, Арту та Славу – ототожнено з Києвом, Пліснеським городищем та городищем Волиня (Городок Надбужний, тепер на території Польщі).

Вказівки автора "Тудуд ал-'Алам" про взаємне розташування трьох груп/центрів Русі фактографічно скромніші у порівнянні з паралельними текстами. Так, він подає, що Куяба (Київ), у якій резидує володар, "лежить найближче до ісламських земель", під якими розумілася Волзька Булгарія. Крім того, згадано, що найзахідніший центр русі С.лаба (Волинь – Городок Надбужний) міг торгувати з Булгаром лише тоді, коли панує мир. Проте водночас у тексті Аноніма наявні низка додаткових географічних вказівок, відсутніх в інших перських та арабських авторів. Отож існує потреба з'ясувати, наскільки ця географічна інформація узгоджується із запропонованою локалізацією на карті трьох груп русі.

Південною межею руської території Анонім вважає річку Руту (*Rūtā*). Це твердження є цілком однозначним, а названому гідроніму на карті локалізації трьох груп русі цілком задовільно відповідає річка Рось, яка тривалий час слугувала природною межею, а згодом – укріпленою валом оборонною лінією, що входила до системи т. зв. Змійових валів. У літописі зафіксовано численні згадки про прикордонні конфлікти з печенігами та половцями, де Рось відмежовувала Дике Поле. Серед іншого, під 1031 р. літописець віднотував, що для посилення південних кордонів князь Ярослав Володимирович посадив на Росі полонених ляхів.

Попри очевидні паралелі між Росією та Рутією, необхідно також згадати протиріччя цієї інтерпретації. Суперечність вносить ще один уривок з тексту "Тудуд ал-'Алам". Анонім також описав Руту в окремій розповіді про річки:

"Ще одна річка – Рута (*Rūtā*), яка починається з гори, що лежить на кордоні (*sarhadd*) між печенігами, маджарами (*Majghari*) та русами. Далі вона входить у межі русів (*andar miyāna-yi hadd-i Rūs*) і тече до саклабів (*Saqlāb*). Потім вона досягає міста Хурдаб (*Khurdāb*), що належить саклабам, і використовується на їхніх полях і луках"¹⁰. З цього опису можна дійти висновку, що верхів'я Руті повинні були знаходитися десь між печенігами та угорцями, нижче вона входила в межі русів і несла свої води до саклабів (слов'ян). Оскільки територія

трансєвропейського торговельного шляху Булгар-Київ-Регенсбург *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України. Науковий збірник*. Вип. 55: Матеріали 55 Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції. Луцьк, 2015. С. 42–50.

⁷Насонов А. Н. "Русская земля" и образованные территории Древнерусского государства.

Историко-географическое исследование. Москва, 1951. 262 с.

⁸Кучкин В. А. "Русская земля" по летописным данным XI – первой трети XIII в. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 годы*. Москва, 1995. С. 74–100.

⁹Назаренко А. В. Южнонемецкие земли в европейских связях IX–X веков *Средние века*. Вып. 53. Москва, 1990. С. 121–136.

¹⁰Ḥudud al-'Ālam... P. 76.

саклабів розташовувалася в описі землі русів на захід від них, то Рута, начебто, мала текти на захід. Натомість Рось тече на схід, де впадає у Дніпро. Не додають ясності і географічні орієнтири, наведені в описі землі слов'ян:

“Ця країна, на сході якої знаходяться внутрішні болгари (*Bulghār-i andarūni*) та деякі (землі) Русі, на півдні її деяка частина моря Гурз і Рума, а на захід і на північ від неї всюди незаселені землі Півночі. Це велика країна, і в ній дуже багато суцільних лісів”¹¹.

Далі йде етнографічна характеристика слов'ян, яку завершує згадка про два слов'янські міста:

“Вабніт (*Vābnīt*) – перше місто на сході (країни) саклабів, і деякі (з його жителів) є схожі на русів. Хурдаб (*Khurdāb*) – велике місто і постійне місце перебування царя”¹².

Коментуючи повідомлення про Руту, В. Мінорський охарактеризував його головоломним. На його думку, це могла бути Ока, але вона тече у північно-східному напрямку, тому прикінцевий висновок дослідника зводиться до того, що у повідомленні про Руту відобразилося плутане уявлення щодо існування якоїсь річки між Волгою та Доном¹³.

Висловлену мимохоть думку В. Мінорського про можливість ототожнення Руги з Окою підтримав Борис Рибаків. Проте він не зміщував інформацію про Руту з опису землі слов'ян із Ругою, яка була південною межею руської території, та вважав їх різними річками. З нижньою течією Оки, яка близько підходила до придатного для кочівників лісостепу, Б. Рибаків ідентифікував Руту з опису землі слов'ян¹⁴. На гадку А. Новосельцева повідомлення про Руту походять від птолемейських переказів про Рудон, Рувон¹⁵. Із можливістю ототожнення Руги з Окою погоджувалася Єлена Галкіна. Дослідниця вважала Оку лише частиною водної торговельної артерії, названої Ругою, яка поєднувала Середнє Подніпров'я з Волгою через Сейм, Десну та Верхню Оку¹⁶. Леонтій Войтович приймає Руту за Прут, що витікає з-під Говерли¹⁷. Ілпат Бахішев та Андрей Кряжевські вважали Руту тією ж Рікою, що й Руса, назву якої можна також прочитати як ‘Сура’, що витікає з Привольської височини¹⁸. Системою з кількох гідронімів – Оки, Сейму та Десни – визнав Руту Олег Федченко¹⁹.

Усі ці розмірковування ніяк не узгоджуються із прямими вказівками, що Рута тече до слов'ян, а слов'яни межують на півдні з деякою частиною моря Гурз і Рума (Чорного моря та Візантії). Тобто, Анонім твердить про якісь південно-західні слов'янські угруповання, включно з причорноморськими та балканськими, які межували з Візантією. До того ж, локалізуючи Руту на зазначений спосіб, поза увагою залишали цілком виразне важливе свідчення про наявне серед

¹¹ Полотнюк Я. Є. Персомовний географічний трактат... С. 20; *Ḥudud al-'Ālam*... Р. 158.

¹² Полотнюк Я. Є. Персомовний географічний трактат... С. 21; *Ḥudud al-'Ālam*... Р. 159.

¹³ *Ḥudud al-'Ālam*... Р. 217–218.

¹⁴ Рибаків Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982. С. 211–212.

¹⁵ Новосельцев А. П. Восточные источники... С. 379.

¹⁶ Галкіна Е. С. Тайны русского каганата. Москва, 2002. С. 104–107.

¹⁷ Войтович Л. В. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства

Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 45. Львів, 2010. С. 30.

¹⁸ Бахішев І. І., Кряжевських А. Л. Мадьяри в персидском географическом сочинении “Худūd ал-‘алам” (982 г.). *Археология Евразийских степей*. № 6: Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань-Болгар, 15–19 октября 2018 г. Казань, 2018. С. 262–263.

¹⁹ Федченко О. Д. Русь: путь из варяг в персы *Гуманитарная парадигма*. Электронный научный журнал – сетевое издание № 2(5). Ялта, 2018. С. 31. URL: <http://humparadigma.ru/art/2018/05/GP-5.pdf> (дата звернення 08.12.2021).

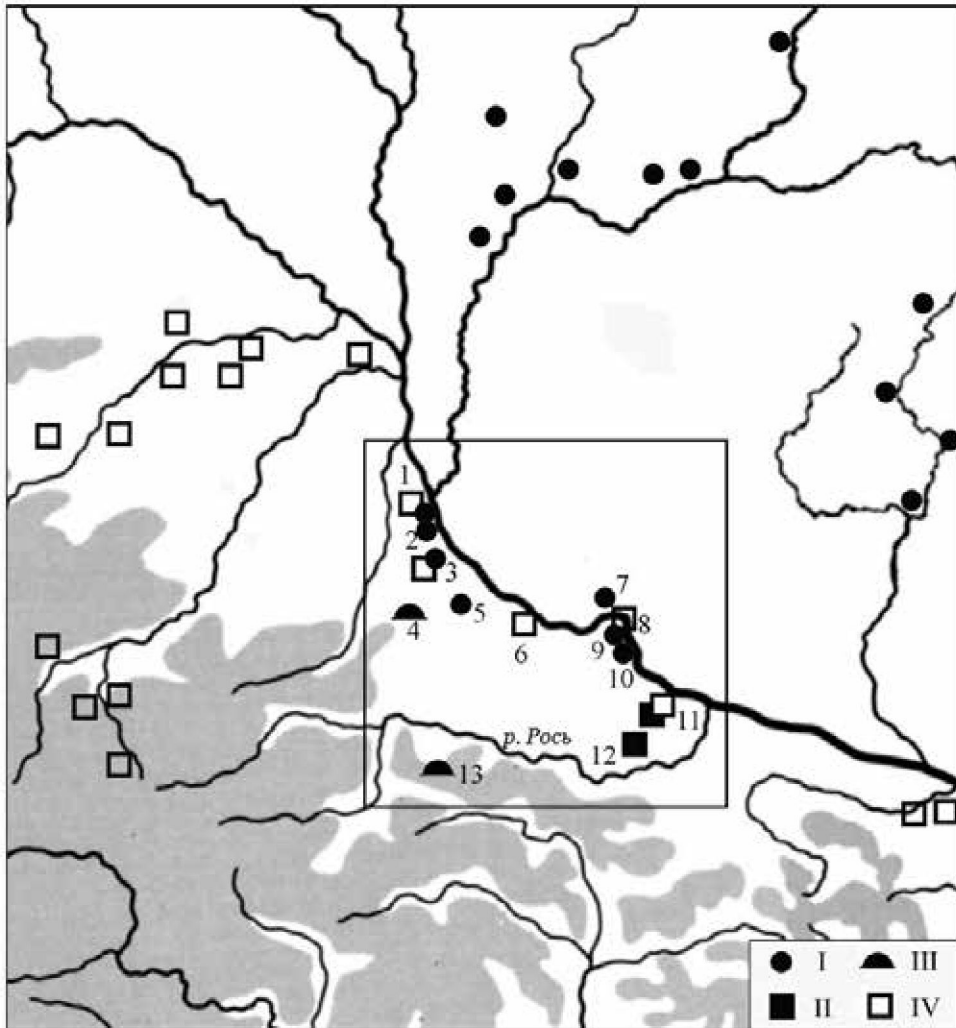

Рис. 1. Середнє Подніпров'я у VIII–IX століттях: I – пам'ятки волинцевської культури; II – пам'ятки типу Сахнівки; III – поховання кочівників; IV – пам'ятки культури Луки Райковецької. 1 – Київ; 2 – Китаєво; 3 – Ходосівка; 4 – Оленівка; 5 – Обухів; 6 – Стайки, 7 – Столяги; 8 – Монастирок; 9 – Григорівка; 10 – Бучак; 11 – Канів; 12 – Сахнівка; 13 – Журавлиха (за О. В. Комаром)

русів “плем’я слов’ян, які їм служать”. Йдеться, безперечно, про слов’ян, що проживали в межах території русів. Тут доречно згадати літописні повідомлення про полян, які “сѣдоша по Днепру” і “живущимъ шсоб. по горамъ симъ”²⁰.

До полянської території залучають слов’янські поселення та городища VIII–IX ст., які разом із аналогічними об’єктами Київського Подніпров’я розміщені в Канівському Подніпров’ї та Пороссі²¹. Нині дослідники констатують, що за археологічними даними полянам належали сахнівсько-волинцевські пам’ятки, генетично пов’язані з Празькою культурою²². Поляни VIII – початку IX ст. формували локальну групу населення волинцівської культури, яка в середині IX ст. зазнала розгрому силами русів і зсунулася на південь, до Поросся, де потрапила під вплив культури Луки-Райковецької та сформувала синтезні пам’ятки типу Сахнівки (рис. 1)²³.

У світлі повідомлення “Тудуд ал’Алам” про групу слов’ян, яка служить русам, полянське населення VIII–IX ст. дотепер не розглядалося. Констатація присутності окремої групи слов’ян у межах території русів розкриває історично-географічні особливості опису Анонімом річки Руги. Розгляну ці вказівки трьома блоками:

1. Руга починається з гори, що лежить на кордоні (sarhadd) між печенігами, маджарами та русами;
2. далі вона входить у межі русів і тече до саклабів (слов’ян);
3. досягає міста Хурдаб (Khurdāb), що належить саклабам.

Ці свідчення знаходять логічне пояснення на тлі аналізу карти зі зображенням русла Росі та оборонних (Змійових) валів київського Правобережжя (рис. 2: 1). Пороська захисна лінія виникла на противагу зовнішній загрозі з боку степових кочівників. І хоча початки її формування відносять до часів князя Володимира Святославовича (остання чверть X – початок XI ст.), а основний період будівництва припав на період князювання Ярослава Мудрого (20–40-і роки XI ст.)²⁴, ці масштабні будівельні заходи фіксують повернення на межі, втрачені у середині – другій половині X ст. під постійним натиском печенігів. (Рис. 2)

Верхів’я Росі знаходяться поза межами Пороської захисної лінії, що узгоджується з інформацією “Тудуд ал’Алам”, річка починається з гори, яка лежить на кордоні (sarhadd) між печенігами, маджарами та русами. Витік бере початок у Погребищенському р-ні Вінницької обл., за 2 км на північний захід від села з промовистою назвою Ординці, у південно-західній частині Придніпровської височини. Висота пагорбів біля м. Погребище сягає 300 м і більше. Висота витоку Росі дорівнює близько 295 м. Найвищими пунктами водозбору є пагорби біля с. Андрушівка (висотою 322,5 м) та с. Булаї, приблизно такої ж висоти²⁵. Попри те, що Придніпровська височина має вигляд пласких вододілів

²⁰ Ипатьевская летопись *Полное собрание русских летописей* (далее – ПСРЛ). Т. 2. Москва, 1962. Стб. 5.

²¹ Петрашенко В. О. До проблеми археологічної інтерпретації літописних полян *Старожитності України-Русі: Збірник наукових праць*. Київ, 1994. С. 181–187.

²² Його ж. Літописні поляни – міф чи реальність *Археологія*. № 2. Київ, 1998. С. 53–62.

²³ Колмар А. В. Поляне и северяне *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского

государства. Москва, 2012. С. 158–168, 174–178.

²⁴ Кучера М. П., Іванченко Л. І. Давньоруська оборонна лінія в Пороссі *Археологія*. Вип. 59. Київ, 1987. С. 67–79; Квітницький М. Пороська захисна лінія: етапи формування та розвитку (у світлі писемних та археологічних джерел) *Місце і значення Поросся в історії України (IX–XIII ст.)*. Матеріали науково-практичної конференції. 28 листопада 2007 р. Корсунь-Шевченківський, 2007. С. 17–50.

²⁵ Бабій П. О., Вишневецький В. І., Шевчук С. А. Річка Рось та її використання. Київ, 2016. С. 5, 11.

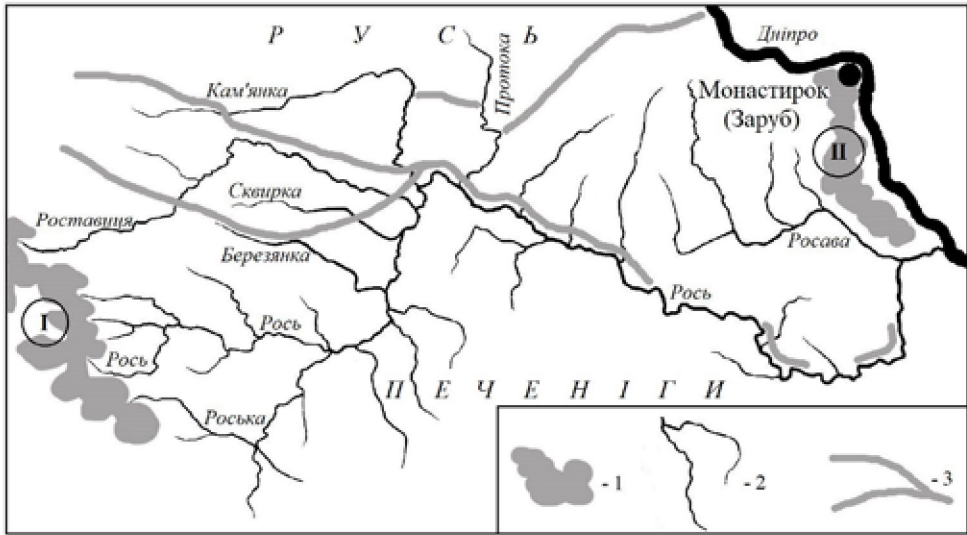

Рис. 2. Річка Рось в системі оборони Поросся: I – узвишся на витоках Росі; II – Канівські гори; 1 – узвишся; 2 – річкова мережа; 3 – “Змійові вали”

Рис. 3. Зображення гірських систем та середньоевропейських вододілів на карті Сарматії Птолемея (перевидання Себастіана Мюнстера, *Tabula Sarmatiae from Strabonis Rerum Geographicarum*), 1571

із косогорами, розчленованими річковими долинами та балками, її північно-західна частина з витокami Росі виразно найвища і завдяки цьому виділяється на сучасних фізичних картах. До того ж, необхідно враховувати те, що антична картографічна традиція, яка дійшла до нас у різноманітних варіантах рукописних та друкваних карт Птолемея, не розрізняла гори за висотами і середньоевропейські узвишся позначалися у той самий спосіб, як і гори Альпійської системи включно з Карпатами (рис. 3).

Подібну арабську карту, як допускав А. Новосельцев, використовував автор “Тудуд ал-’Алам”²⁶. Отож, узвишся на витоках Росі цілком могли сприйматися за гору, яка лежить на кордоні між печенігами, маджарами (угорцями) та русами. У такому разі в описі землі русів у “Тудуд ал-’Алам” відображено ситуацію

²⁶ Новосельцев А. П. Худуд ал-Алам... С. 96, прим. 51.

останнього десятиліття IX ст., коли під тиском печенігів уторці відійшли на території на захід від Південного Бугу (звідки 896 р. вирушили до Трансильванії та Паннонії), а печеніги, натомість, зайняли степові території Правобережжя Дніпра. Анонім розрізняє “хозарських” та “тюркських” печенігів. Вважається, що в 889 р. хозари не лише переселили печенігів до Північного Причорномор'я для боротьби з маджарами, але також убезпечили себе, коли розділили їх на дві частини²⁷.

Від витоків Рось тече спершу на схід, а далі – позвертає на північ, поки не доходить меж землі русів, яку фіксує пізніша Пороська лінія “Змійових валів”. У районі Білої Церкви Рось повертає на південний захід і від цього закруту аж до гирла слугує природнім кордоном між руссю та кочовиками (рис. 2). Саме так Анонім описує річку Руту, яка тече до саклабів (слов'ян), що під ними, як уже йшлося, належиться розуміти полян Нижнього Поросья та Канівського Подніпров'я – творців сахнівсько-волинцевських пам'яток VIII–IX ст.

Згідно з “Тудуд ал-‘Алам”, річка Рута досягала міста Хурдаб (Khurdāb). Коментуючи фрагмент про Хурдаб, Б. Рибаків допускав, що ним може населений пункт в'ятичів Корьдно²⁸. Орест Корчинський вважав Хурдаб городищем Стільсько, розташованим на лівій притоці Дністра – Колодниці²⁹. На думку Євгенія Шинакова, для періоду VII – середини XI ст. у слов'ян Східної Європи лише декілька поселень могли поєднувати функції адміністративного, військово-дружинного та ремісничого центру: це Зимно на Волині, Ревно на Будеревлян³⁰. Леонтій Войтович допускав, що Хурдаб – один із центрів міжплеменного торговельного обміну на території Північної Буковини³¹. Чернігівом вважав Хурдаб Олег Федченко³². За Немирівське городище, розташоване на лівобережжі Південного Бугу у Вінницькій області, приймав Хурдаб Володимир Кожухар³³.

Якщо визнати Руту за Рось, то Хурдабом здатний бути якийсь із населених пунктів Поросья чи Канівського Подніпров'я. Гадаю, може йтися про розташоване на місці правого берега Дніпра (3 км на південь від с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл.) багатопшарове городище Монастирок – унікальне за збереженістю та одне з найбільших за розмірами і найважливіших за економічним і військовим потенціалом поселення літописних полян VIII–XIII ст. На городищі досліджено залишки 30 жител та виявлено багато кераміки, знарядь праці, монет, предметів домашнього вжитку й прикрас³⁴. Це укріплене поселення загинуло від набігу печенігів у X ст., але матеріали археологічних досліджень показують спадкоємність між ранньослов'янською та киеворуською культурою і підтверджують існування на цьому місці в XI–XIII ст. укріпленого сторожового пункту, що ототожнюється із літописним Зарубом³⁵. Слов'янський Хурдаб (Khurdāb) згадують інші східні автори, зокрема Ібн Русте

²⁷ Комар А. В. Древние мадьяры Эгелькеза: перспективы исследований *Археология і давня історія України*. Вип. 7: Мадьяри в Середньому Подніпров'ї. Київ, 2011. С. 38.

²⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 211.

²⁹ Корчинский О. Городище-гигант в предгорьях Украинских Карпат *Труды V Международного конгресса славянской археологии*. Т. 3. Москва, 1987. С. 11–15.

³⁰ Шинаков Е. А. Образование древнерусского государства: сравнительно-исторический аспект. Брянск, 2002. С. 140–141.

³¹ Войтович Л. В. Прикарпаття... С. 30.

³² Федченко О. Д. Русь... С. 34–35.

³³ Кожухар В. М. Русь, которая была: истоки, генезис, миграции. Брянск, 2011. С. 221–222.

³⁴ Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирок VIII–XIII ст. на Середньому Дніпрі *Археологія*. Вип. 33. Київ, 1980. С. 3–20.

³⁵ Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб *Советская археология*. Вип. 13. Москва; Ленинград, 1950. С. 33–62.

Рис. 4. Річка Рось у Корсунь-Шевченківському парку (за www.wikiwand.com)

та Гардізі, які передають цю назву дещо інакше: Дж.рваб, Дж.рваб (Jrwāb) та Дж.рват чи Дж.рврт (Jrāwt)³⁶, що дуже нагадує Заруб.

Не повинно також дивувати, що Хурдаб був осідком володаря, якого Анонім називає Smut-swyt. Ібн Русте та Гардізі передають його титул як Swuyt-mlk та Swyt-mlk³⁷, друга частина якого може означати 'малік' (цар). Однак, якщо б це був титул, то нормою повинна бути форма з артиклем – Світ ал-малік, тому дослідники намагаються прочитати його не як титул, а як власне ім'я володаря слов'ян³⁸. Як би там не було, але в договорі Олега з греками згадано, що посли були відіслані "w̄ Шлга великог кн̄за Роускаг̄ . и w̄ вс̄х иж соут под роукою ег̄ свѣтлых и великих кн̄зь . и ег̄ великих боарь"³⁹. Осідком одного з таких світлих/великих князів міг бути ідентифікований із Хурдабом/Джарвабом полянський Заруб.

Вимагає пояснення і назва річки Рути, ототожненої вище з Россю. Гадаю, що може йтися про паралельні назви того самого гідроніму, подібно до зафіксованих у Константина Багрянородного слов'янських та руських назв дніпровських порогів. Казімеж Мошиньскі виводив окреслення Рьсь від *Рьдсь, спорідненого з руда, іржа (пор. гідроніми басейну Росі – Руда, Рудка, Ржавець)⁴⁰. У такому разі паралельна руська назва пов'язується з герм. rot – червоний; похідним від двн. rōt; пгерм. *raudaz, споріднених зі шв. ruten – гнилий, зігнилий; дшв. rutna, rotna – гнити.

³⁶ Hudud al-'Ālam... Р. 428; Древняя Русь в свете... Т. 3. С. 47, прим. 9.

³⁷ Hudud al-'Ālam... Р. 428.

³⁸ Древняя Русь в свете... Т. 3. С. 46, прим. 7.

³⁹ Лаврентьевская летопись ПСРА. Т. 1,

вып. 1: Повесть временных лет. Ленинград, 1926. Стб. 33.

⁴⁰ Moszyński K. Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego. Wrocław, 1957. S. 176; Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. 3: Муза–Сят. Москва. 1971. С. 506.

Натомість Макс Фасмер сприймав гідронім Рось у зв'язку зі словом *ру́сло*, пор. *Орша*, лит. *Rūsnė* – назва рукава Німану, *rusėti* – повільно текти⁴¹. Рось і справді має дуже специфічне русло зі звуженими ділянками (до 10–15 м) у місцях перетину Українського кристалічного щиту, з чітко окресленими, вертикальними скелястими берегами, що подекуди нагадують колію давньої дороги (рис. 4). Тут можна добачити паралель із дан. *rute*, шв. *rutt* – напрям, маршрут; англ. *rut* – борозна, коля, слід від колеса; англ. *route* – маршрут; сангл. *rutte*, запозиченого через дфр. *route, rote* – дорога, шлях, з лат. (*via*) *rupta* – (шлях), прокладений силою; від лат. *rupta* – ламати. (рис 4)

Цей латинський і давньофранцузький етимологічний акцент варто розглядати у світлі контактів русі з франками на території Фризії. Такі контакти відобразилися у трактуванні походження русів з народу франків, що зустрічається у Симеона Логофета⁴². Добачають їх також у переліку народів “Баварського географа”⁴³, частину якого – “*Ruzzi. Forsderer Liudi. Fresiti*” – можна сприйняти за ототожнення русів із фризами: “Руси – перші (керівні) люди, Фризи”, що б мало вказати на місце, звідки ці руси прийшли до Східної Європи.

Отож, є достатньо підстав, аби гідронім Рута, що фігурує в “Гудуд ал-‘Алам”, ототожнити із Россю, яка у IX–X ст. слугувала південною межею Русі. До того ж, паралельна назва Росі – Рута – закріпилася за її лівим допливом, знаним нині як Протока. Його давніша назва – Рутекь, Ротокь, літописний Рут, Рот, Рут Великий. На синонімічність назв Росі та Рута вказував В. Кожухар⁴⁴. Цей Рут, разом зі своєю притокою Рутцем Малим, згадується під 1151 р. в описі битви між князями Ізяславом Мстиславовичем та Юрієм Довгоруком: “Гюргии же перед нимъ заиде полкы своими . за **Малъии Роутецъ** . и переида грази ту же и ста на ночь”; “Стославъ Шлговичъ и Всеволодичъ Стославъ . доспѣвши полкы своими . и поидоша на верхъ **Рутътца** . тогда же Гюрги и Володимеръ (димеръ) Двѣвичъ . и Стославъ и Половци диции . и Всеволодичъ Стославъ . поворотаче полкы своѣ поидоша к **Великому Рутови**”; “видивше шже нѣлзѣ имъ за **Роуть**”; “побѣже Дюрги. с дѣтъми. бѣжащимъ имъ чересь **Руть** . много дружини потопе в **Руту**. бѣ бо гразокъ”⁴⁵. Під 1162 р. літописець відношував на Руті військове зіткнення між чорними клобуками та половцями “Томъ же лѣтъ придоша . Половци мнози къ Гюргеви . и вша вежи многи по **Роту** . и Вѣбора оубиша”⁴⁶.

За текстом “Гудуд ал-‘Алам” східною межею країни русів слугували гори: “Це країна, на схід від якої лежать гори печенігів”. Ці гори В. Мінорський приймав за Урал⁴⁷. На думку Б. Рыбакова, східна межа Русі доходила до Дону та хоперсько-донського вододілу, який він трактував горами печенігів⁴⁸. Інтерпретуючи свідчення про гори печенігів, А. Новосельцев допускав можливість добачати в них як Урал, так і Кавказ⁴⁹.

Вважаю, що такі немало віддалені географічні орієнтири немає ніяких підстав пов'язувати із достатньо вузькою локальною територією русів на ранньому етапі їхнього закріплення на півдні Східної Європи. Анонім окреслював не межі експансії русі, а лише територію, яку вони контролювали. Тому

⁴¹ Фасмер М. Этимологический словарь... С. 506.

⁴² Склярченко В. Г. Русь і варяги: Историко-этимологичне дослідження. Київ, 2006. С. 38.

⁴³ Херрман И. Ruzzi. Forsderer Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (половина IX в.)

Древности славян и Руси. Москва, 1988. С. 167.

⁴⁴ Кожухар В. М. Русь... С. 221–222.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. Стб. 435–436, 438.

⁴⁶ Там же. Стб. 520.

⁴⁷ *Ĥudud al-‘Ālam*... Р. 204.

⁴⁸ Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 223.

⁴⁹ Новосельцев А. П. *Худуд ал-Алам*... С. 101.

Рис. 5. Два русла Βορυσθηνης Ποταμιος на карті Сарматії з грекомовного рукопису “Географії” Птолемея, бл. 1300 р. Biblioteca Apostolica Vaticana, Manuscript – Urb.gr.82, 75v., (за digi.vatlib.it)

допускаю, що цими горами можуть бути Канівські гори – гірський ланцюг за ширишки 3–9 км, який простягнувся на 75 км вздовж Дніпра, від Трахтемирова на півночі, до пониззя Росі (рис. 2: II). Заліснені височини Канівських гір розмежовують численні яри, серед яких – найбільший у Європі Хмілянський. З боку Дніпра (Канівського водосховища) схили пагорбів мають численні ділянки зсувів та обвалів. Гірський ландшафт Канівських гір є унікальним для Східноєвропейської рівнини. Зафіксована в Аноніма назва – гори печенігів – може бути пов’язана з їхнім прикордонним розташуванням. Південні відроги Канівських гір сягають Росі, за якою знаходилися кочів’я печенігів.

Ще однією складною для інтерпретації географічною назвою з “Гудуд ал-‘Алам” є річка Рус (річка русів). У її описі також згадано територію і межі трьох груп русів: “Інша річка – річка РУС/русів (RŪS), яка виходить із внутрішньої частини країни саклабів (*Ṣaqlāb*) і тече у східному напрямку, поки не прибуває до меж русів (Rūs). Потім вона огинає межі (*bar ḥudūd*) Уртаб (*Urtāb*), С.лаб (*Ṣ.lāb*) і Куяфа (*Kūyāfa*), які є містами русів, і межі Гіфджаг (*Khifjākh*). Потім змінює свій напрямок і тече на південь до меж бачанак (*ba ḥudūd Bachanak*) і впадає в річку Атіль (*Atil*)”⁵⁰.

За В. Мінорським, річкою Рус може бути верхня течія Волги, вище її поєднання з Камою, або – Дон⁵¹. Як допускав Б. Рыбаков, при описі цієї річки Анонім поєднав два свідчення про дві різні річки. Першою з них є Дніпро, на якому стоїть Київ (*Kūyāfa*), а другою – Дон, через волок поєднаний із Волгою (*Atil*)⁵². Натомість А. Новосельцев вважав, що з цією річкою пов’язані якісь відомості про Оку та Дон⁵³.

Спроби побачити у річці Рус дві річки мають певні підстави, адже на сході Європи важко знайти водну артерію, яка б спершу текла на схід, огинаючи

⁵⁰ Ḥudud al-‘Ālam... Р. 75.

⁵¹ Ibidem. Р. 216.

⁵² Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 210–211.

⁵³ Новосельцев А. П. Худуд ал-Алам... С. 95.

(обходячи) межі трьох груп русів, а далі – входила на їхню територію, і врешті – впадала б у якусь велику річку (Атіль). Природно було б вважати річку Рус за Дніпро, але тоді необхідно пояснити, чому Анонім вважав, що ця річка тече у східному напрямку поки не прибуває до меж русів. Таке пояснення приховується в античній картографічній традиції, за якою Дніпро розгалужувався на дві рівнозначні гілки з однією назвою Βορυσθένης Ποταμός. Дві гілки Дніпра зображено вже на птолемейській грецькомовній карті Сарматії з манускрипту Ватиканської бібліотеки, створеного на зламі XIII–XIV ст. (рис. 5)⁵⁴. Латиномовні варіанти птолемейських карт набули значної популярності в Європі, де вони, з певними видозмінами, продовжували друкуватися щонайменше ще триста років (рис. 3). Такі карти поступово наповнювалися новими відомостями, що відтворювали географічні реалії часу їх видання. Нововведення додавалися на нових картах, що отримали назву “*tabula moderna*”. В основу цих модерних карт лягли карти Середньої і Східної Європи авторства Миколая Кузанського (Миколи з Кузи) середини XV ст. Вони вже позначали низку тогочасних населених пунктів Правобережної України, Волині та Галицької землі. Нині карта вважається втраченою, проте інформація з неї дійшла до нас у варіантах, опрацьованих зусиллями авторів кінця XV ст. (рис. 6)

У картографічній практиці традиція зображення Дніпра з двома витокми дотривала до XVII ст. Його західним відгалуженням вважали сучасну Прип'ять, а північним – теперішнє русло Дніпра⁵⁵. Так під назвою ‘*Borysthenes Meridinalior qui et Occidentalior*’ Прип'ять фігурує на карті 1655 р. (Nicolas Sanson. *Germano-Sarmatia...*). Сучасне русло Дніпра назване ‘*Borysthenes Septentrionalior*’ (рис. 6)⁵⁶. З підписом ‘*Nieper R[ivière]*’ Прип'ять зображено ще навіть на карті 1683 р. (Allain Manesson-Mallet. *Pologne*) (рис. 7)⁵⁷.

Отже, західним руслом Дніпра вважалася Прип'ять. Саме вона відповідає описаній в Аноніма частині річки Рус, яка виходить із внутрішньої частини країни саклабів і тече у східному напрямку. Згаданою тут внутрішньою частиною країни слов'ян може бути країна від заходу група русів, назва якої, як і назва її центру – Слаба, Слаа, Салау, Слава, Сілак – демонструє очевидну слов'янськість. У публікації “*Географія початкової русі за східними джерелами*” цю групу ототожнено із волинянами⁵⁸. Витоки Прип'яті (Borysthenes Meridinalior qui et Occidentalior) знаходяться на Волині, звідки річка несе свої води на схід, аж поки не “*прибуває до меж русів*” і вже тоді “*змінює свій напрямок і тече на південь до меж бачанак*”, тобто – печенігів. Отже, спрямування русла Прип'яті та течії Середнього Дніпра цілком узгоджується з першою частиною опису річки Рус (річки русів) у “*Гудуд ал-Алам*”.

Проте у цій частині є складний для інтерпретації уривок. За Анонімом, річка Рус “*огинає межі Уртаб, Слаб і Куяфа, які є містами русів, і межі Гіфджак (Khifjakh)*”. Складність полягає у тому, що у той час, коли печеніги опанували правий берег Дніпра, відтіснивши угорців на захід від Південного Бугу, кипчаки (Khifjakh) знаходилися далеко на схід, за печенігами і хозарами. З цього приводу В. Мінорський висловився доволі категорично. Свідчення Аноніма

⁵⁴ Manuscript – Urb.gr.82. URL: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Urb.gr.82 (дата звернення 08.12.2021)

⁵⁵ ДИБА Ю. *Novuogardia* Калюси Малого – Новгородь Ольги – Nemogardas Святослава – Новгородь Володимира (локалізація Новгороду X ст. у світлі історичної картографії)

Християнська традиція Київської Русі. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції Волинської православної богословської академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. 19. 05. 2015. Луцьк, 2015. С. 82, 89–91.

⁵⁶ Sanson, Nicolas. *Germano-Sarmatia in qua*

Рис. 6. Прип'ять, як *Borysthenes Meridionalior qui et Occidentalior* на карті 1655 р. Nicolas Sanson. *Germano-Sarmatia*, фрагмент (за *polona.pl*)

Рис. 7. Прип'ять, як *Nieper R.* на карті 1683 р. Allain Manesson-Mallet. *Pologne*, фрагмент (за *polona.pl*)

про кипчаків він вважав цілком уявною конструкцією. На його думку, автор "Тудуд ал-Алам", замінивши схід на північ, втиснув народи у свою схему, не дуже дбаючи про сучасну йому ситуацію⁵⁹. Так само Б. Рыбаков вважав, що розташувати кипчаків на карті можна лише умовно⁶⁰. Тому без відповіді

Populi maiores Venedi, et Aestiaei, Peucini, et Bastarnae in minores Populos divisi ad hodiernam locorum, et Regionum positionem respondent. Paris, 1655. URL: <http://polona.pl/item/14442549/0/> (дата звернення 08.12.2021)

⁵⁷ Manesson-Mallet, Allain. *Pologne*. Paris, 1683. URL: <http://polona.pl/item/9807772/0/> (дата звернення 08.12.2021)

⁵⁸ Дуба Ю. Географія... С. 16-18, 51-53.

⁵⁹ Hudud al-'Ālam... Р. 316.

⁶⁰ Рыбаков Б. А. Киевская Русь... С. 229.

залишається питання стосовно розташування межі Гіфджаг, куди входить річка Рус (Прип'ять-Дніпро) після того, як обійде межі Уртаб, Слаб і Куяфа.

Вважаю, що згадані Анонімом "межі Гіфджаг" окреслюють не терени проживання кипчаків, а ширші степові території, які згодом отримали відому назву – 'Дешт-і-Кипчак'. Ця назва не окреслювала меж єдиної етно-політичної спільноти, хоча у перекладі з перської означає 'кипчацьке (половецьке) поле'. Вважається, що вперше цю назву вжив у 1045 р. перський поет та філософ Насір Хосров для характеристики степів на північ від Аралу, використовуючи знайомий та географічно близький етнонім. Так само і Анонім ужив цю назву, аби охарактеризувати степові, кочів'я нижньої течії Дніпра, якими на той час володіли печеніги. Тому його свідчення про 'межі Гіфджаг' (кипчаків) належить сприймати синонімом до ідіоми 'Дике Поле'.

Отже, річка Рус минаючи землі русів, входила у степові області, де мешкали печеніги. Але далі є ще одна вказівка, яка вимагає окремого коментарю. Анонім вказує, що річка Рус тече на південь до меж печенігів, а далі – впадає в річку Атіль (Atıl). Річку під цією назвою він описує окремо, де уточнює, що вона перетинає одноіменне місто Атіль, що відноситься до хазар, і впадає у Хозарське море. У примітках до цього опису В. Мінорський зауважив, що, незважаючи на помилки у тексті, зрозуміло, що йдеться про Каму, яка зливається з Волгою нижче Казані⁶¹. Інакше на географію Атіля поглянув Б. Рибаків. Витоки річки Атіль він ототожнював із сучасною річкою Білою, а її продовження – у Камі та Волзі⁶². Проте пояснення впадіння річки Рус в Атіль викликало у дослідника чималі труднощі, і він змушений був розділяти опис річки Рус на дві частини (Дніпро та Дон), про що вже йшлося.

Проте, інтерпретуючи свідчення Аноніма про впадіння річки Рус у Атіль, варто взяти до уваги повідомлення Константина Багрянородного про заселену угорцями історичну область Ателькузу ('Ателкуоузоу), яку розташовують у Північному Причорномор'ї, здебільшого – у межиріччі нижніх течій Дніпра та Дністра. Ця назва має біридне тюрксько-угорське походження від (тюрк.) *itil / etel* 'річка' та (уг.) *köz* 'між'. Як уточнював Олег Трубачов, тут подано специфічне угорське топонімічне утворення, що позначає територію на розгалуженні річок – головної річки і її притоки. Цю назву побудовано за зразком угорського топоніму *Bodrogköz*, як називали територію між Бодрогом і Тисою. Відтак 'Ателкуоузоу' необхідно вважати область між впадінням Дніпра та Південного Бугу до спільного Дніпровсько-Бузького лиману⁶³. Цією більшою річкою (тюрк. *ätıl / etel* – велика річка⁶⁴) природно вважати саме Дніпровсько-Бузький лиман (рис. 8).

Звідси випливає можливість сприймати свідчення анонімного автора про річку Рус (річка русів), яка впадає в Атіль, за опис Дніпра, що впадає у Дніпровсько-Бузький лиман. Вважати його Великою річкою дозволяли значні габарити – довжина бл. 55 км, при ширині до 17 км.

Ще однією географічною вказівкою Аноніма є незаселені землі, розташовані на північ від землі русів. Її належить трактувати загальним літературним кліше на позначення невідомих земель, але у цьому випадку можна було б згадати розташовані північніше смуги руської землі малозаселені заболочені території Полісся з малою кількістю придатних для землеробства земель.

⁶¹ Hudud al-'Ālam... P. 216.

⁶² Рибаків Б. А. Киевская Русь... С. 209.

⁶³ Трубачев О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура. Т. 1. Москва, 2004. С. 759.

⁶⁴ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Отв. ред. Э. Р. Тенишев. Лексика. Москва, 2001. С. 90, 798.

Карта Нижнього Дніпра "Tractus Borysthenis". Ян Янсон. Оксфорд, 1680, фрагмент (за uk.wikipedia.org)

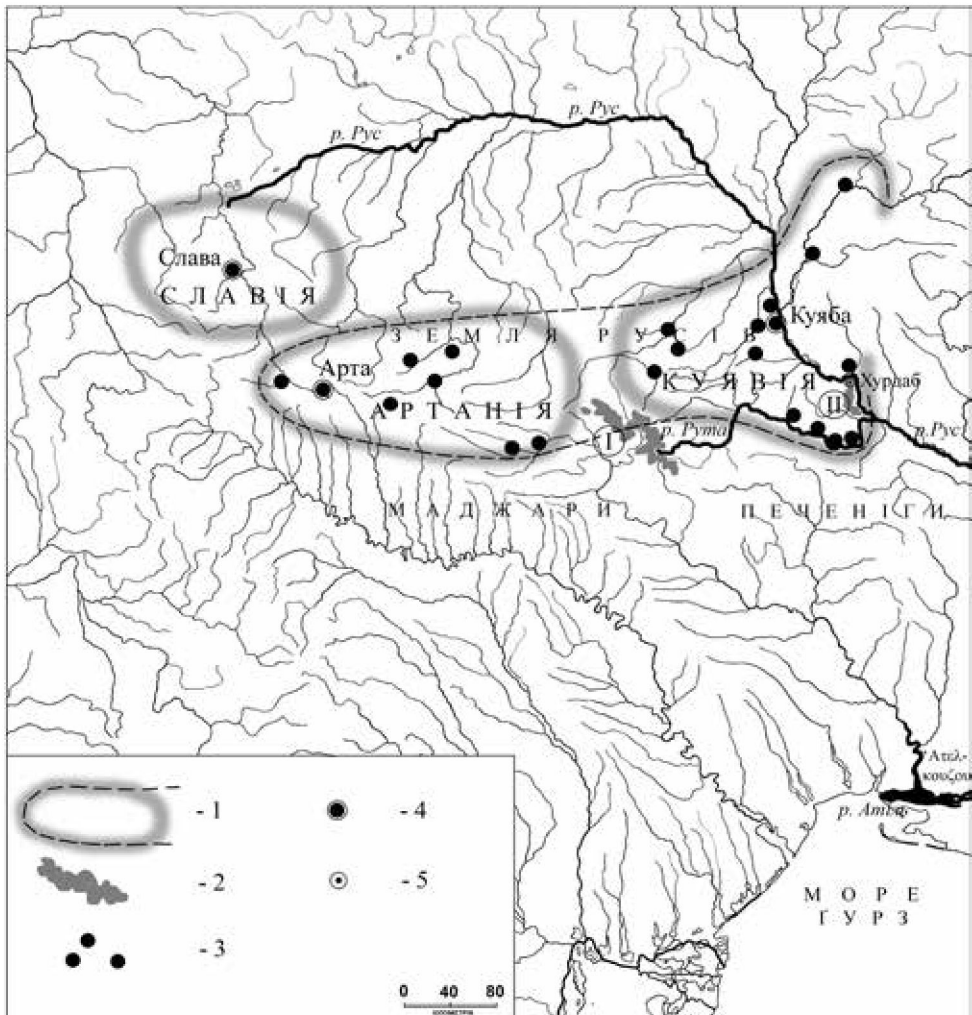

Рис. 9. Географічні орієнтири опису країни русів у трактаті "Гудуд ал-Алам": 1 – узвишся на витоках Росі; II – Канівські гори; 1 – межі трьох груп русі; 2 – узвишся; 3 – згадані у літописах гори Руської землі; 4 – центри трьох груп русі; 5 – м. Хурдаб

Отже, географічні орієнтири опису країни Русь в “Гудуд ал-‘Алам” прямо узгоджуються із широтною локалізацією трьох груп русі з центрами у Куїябі, Артї та Славі, викладеною в публікації про географію початкової русі за східними джерелами. Запропоновані топонімічні роз’яснення до опису країни русів у “Гудуд ал-‘Алам” нанесено на карту Правобережжя Дніпра (рис. 9) та зведено до таких висновків:

Свідчення “Гудуд ал-‘Алам” про три групи русі узгоджуються з описом країни Русь (країни русів), локалізованої на широтному торговельному шляху Булгар–Київ–Прага–Регенсбург, де Куїяба це Київ, Арта – Плісеське городище, а Слава – Волинь (Городок Надбужний).

Південною межею землі русів Анонім називає річку Руту, яка відповідає річці Росі. Узвишшя на її витоків сприймалося за гору на кордоні між печенігами, маджарами (угорцями) та русами.

Саклабами (слов’янами), до яких тече річка Рута, варто вважати полян Нижнього Поросся та Канівського Подніпров’я, яким належали сахнівсько-волинцевські пам’ятки VIII–IX століть.

Річка Рута досягала міста Хурдаб / Khurdāb (Дж.рваб, Дж.р.ваб, Дж.рват, Дж.равт), ототожненого з багатощаровим городищем Монастирок – літописним Зарубом.

Східною межею землі русів Анонім називає гори печенігів, якими можуть бути Канівські гори – гірський ланцюг, що простягнувся на 75 км вздовж Дніпра від Трахтемирова на півночі до пониззя Росі.

Річку Рус (річки русів), яка тече у східному напрямку та огинає межі Уртаб, Слаб і Куяфа, ототожнено із Прип’яттю, визнаною західним руслом Дніпра, що зливається з ним вище Києва і впадає у Атіль – велику річку, ототожнену з Дніпровсько-Бузьким лиманом.

Річка Рус витікає з внутрішньої частини країни सकлабів (Ṣaqlāb), за яку можна прийняти крайню від заходу групу русі; її назва якої, як і її центру – Слаба, Сла.а, Салау, Слава, Сілак – вказує на переважну слов’янськість.

Після того, як річка Рус обходила межі Уртаб, Слаб і Куяфа, Анонім вказує ще один географічний орієнтир – межі Гіфджаг (Khifjākh), тобто – межі кипчаків. Цією назвою Анонім охарактеризував степові, кочів’я нижньої течії Дніпра, а ширші степові території, які згодом отримали назву – ‘Дешт-і-Кипчак’, а ще пізніше – ‘Дике Поле’.

Згадка про розташовані на північ від землі русів незаселені землі корелюється із малозаселеними заболоченими територіями Полісся з малою кількістю придатних для землеробства земель.

Наведені пояснення пропонують ще один показовий приклад того, що “незрозуміле” і “помилкове” в джерелах при належному зосередженні разом із відповідними вдумливими підходами до залучення широкого історичного й культурного контексту здатне обернутися цілком очевидним та прийнятним. А навіть пропонувати при цьому не зауважені давніше нові важливі аргументи для глибшого осмислення не прихованих на поверхні та внаслідок такого заглиблення “складніших” для сприйняття фактів і явищ історичної дійсності.

*Інститут українознавства імені Івана Крип’якевича НАН України
Національний університет “Львівська політехніка”*

АНОТАЦІЇ

SUMMARY

Юрій ДИБА

ГЕОГРАФІЧНІ ОРІЄНТИРИ ОПИСУ КРАЇНИ РУСІВ У ТРАКТАТІ “ГУДУД АЛ-’АЛАМ”

Розглянуто фрагмент анонімно-го персомовного географічного трактату Х ст. “Книга про регіони світу зі сходу на захід” (“Hudūd al-’Ālamīn al-Mashriqīlā l-Maghrib”), відомого за єдиним рукописом середини XIII ст. Його анонімний автор повідомляє про різні країни. З-поміж іншого, “Гудуд аль-’Алам” згадує Русь та називає руського володаря “Хакан-Рус”. Встановлено, що географічні орієнтири опису країни Русь в “Гудуд ал-Алам” прямо узгоджуються з широтною орієнтацією трьох груп русів з центрами в Куябі, Уртабі та Славі, локалізованих у попередній публікації “Географія первісної Русі у східних джерелах”. Запропоновані топонімічні пояснення для опису країни русів у “Гудудал-Алам” нанесені на карту Правобережжя Дніпра.

Ключові слова: “Гудуд аль-’Алам”, країна русів, три групи русів, Правобережжя Дніпра.

Олександр ГОЛОВКО

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЛАТИНОМОВНИХ ДЖЕРЕЛАХ IX–X СТОЛІТЬ

Розглянуто найдавніші латиномовні джерела, посталі в германських землях, у яких збереглася інформація про слов’ян Східної Європи IX–X ст. Ці пам’ятки мають велике значення, оскільки засвідчили перші контакти Русі з германськими державними утвореннями, наявність в той час стабільних торговельних зв’язків між країнами Центральної і Східної Європи. Особливий інтерес становлять свідчення про взаємини Римської (Германської) імперії Оттона I з державою Русь з центром у Києві за часів княгині Ольги наприкінці 50-х – на початку 60-х років X ст.

Ключові слова: латиномовні джерела, германські землі, держава Русь, слов’яни Східної Європи IX–X ст.

Yurii DYBA

GEOGRAPHICAL LANDMARKS IN THE DESCRIPTION OF THE COUNTRY OF THE RUS’ PEOPLE IN THE TREATISE “HUDŪD AL-’ĀLAM”

The publication considers a fragment of an anonymous geographical treatise of the 10th cent. “The Boundaries of the World from the East to the West” (Hudūd al-’Ālamīn al-Mashriqīlā l-Maghrib), which is known from the only manuscript of the mid-thirteenth century. Its anonymous author reports about different countries. Among other things, the author of “Hudūd al-’Ālam” mentions Rus’ and calls the Rus’ ruler as “Khāqān-iRus”. It was found that the geographical landmarks of the description of the country of Rus’ in “Hudūd al-’Ālam” are in direct agreement with the latitudinal orientation of the three of groups of the Rus’ with centers in Kūyāba, Urtāb, and S.lāba, which were localized in the previous publication “Geography of the Primary Rus’ in Eastern Sources”. The proposed toponymic explanations for the description of the country of the Rus’ in “Hudūd al-’Ālam” are plotted on the map of the Right Bank of the Dnieper.

Key words: “Hudūd al-’Ālam”, mentions Rus’, of the three of groups of the Rus’, of the Right Bank of the Dnieper.

Olexandr HOLOVKO

UKRAINIAN LANDS IN WESTERN EUROPEAN LATIN SPEAKING SOURCES IX–X-TN CENTURIES

The author of the article has analysed the ancient historical sources in Latin, which were written on German lands. Information about Slavs of Eastern Europe is contained in these documents. These monuments are very important, because they testified to the first contacts between Rus and German state formations and the existence countries’ stable trade relations in Central and Eastern Europe at that time. Of particular interest is the evidence of the relationship between Roman (German) Empire during the reign of Emperor Otto I and the Kyivan Rus state under the rule of Princess Olga in the late 50’s – early 60’s of the Xth century.

Key words: ancient historical sources in Latin, German lands, Kyivan Rus state, Slavs of Eastern Europe IXth–Xth centuries.

Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Володимир Александрович]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2021–2022. Вип. 15: На відзначення 80-річчя Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. 256 с.

Художник
Федір Лукавий

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Літературний редактор
Володимир Александрович

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
м. Львів-26, вул. Козельницька 4, тел. (032) 270-14-18

Підписано до друку 07.07.2022. Формат 70х100/16.
Папір офсетний. Умовн. друк. арк. 22,68.